

İQTİSADİ HÜQUQDA MƏSULİYYƏT

Əliyev E.Ə.,

**Beynəlxalq Nəqliyyat Akademiyasının
həqiqi üzvü, hüquq üzrə elmlər dok-
toru.**

e-mail: a-etibar@rambler.ru

Məqalədə müəllif tərəfindən iqtisadi fəaliyyət sferasında məsuliyyət, onun növləri və nizamasalma predmeti və subyektləri, mənbələri və özünəməxsus prinsiplərinə dair məsələlər nəzərdən keçirilir.

Əsas sözlər: məsuliyyət, iqtisadi hüquq, məsuliyyətin növləri, hüquq institutu.

İqtisadi hüququn ümumi hissəsi bir neçə institutdan ibarətdir; məsuliyyət hüququ həmin institutlardan biridir. İqtisadi hüququn tərkibində ayrıca olaraq belə bir institutun fərqləndirilməsi ağlabatan və həqiqətə uyğun olub, heç də təsadüfi xarakter daşımır. Axı iqtisadi hüququn subyektləri qanunauyğun hərəkət etməlidirlər; onların qanunauyğun hərəkət etmələri isə müxtəlif hüquqi vasitələrin köməyi ilə təmin olunur. «Məsuliyyət» konstruksiyası belə vasitələrdən biridir.¹ Digər tərəfdən, iqtisadi hüquq subyektlərinin həyata keçirdikləri iqtisadi fəaliyyət təsərrüfatçılıq (təsərrüfat) fəaliyyətidir.² Təsərrüfatçılıq fəaliyyəti isə iqtisadi məsuliyyət prinsipi əsasında həyata keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi məsuliyyət təsərrüfatçılığın vacib prinsipi, eləcə də subyektlərin həyata ke-

çirdikləri iqtisadi fəaliyyətin zəruri şərtidir.³ Məsuliyyət olmadan iqtisadi hüquq subyektləri nə qanunun tələblərinə uyğun hərəkət edə, nə öz üzrlərinə düşən vəzifələri (öhdəlikləri) lazımınca yerinə yetirə, nə də təsərrüfat (iqtisadi) fəaliyyətini normal həyata keçirə bilirlər. Bunlar isə iqtisadi hüquqda məsuliyyət kimi mühüm və vacib vasitənin köməyi ilə təmin olunur. Bəs iqtisadi hüquqda məsuliyyət (iqtisadi məsuliyyət) dedikdə nə başa düşülür?

İqtisadi hüquq subyektləri məsuliyyətə o halda cəlb olunurlar ki, onlar qanunda (hüquqda) ifadə edilən normaların tələblərini pozmuş olsunlar və bununla hüquq pozuntusu törətsinlər; hüquq pozuntusunun törədilməsi onlar üçün arzuolunmaz mənfə nətəcələrə gətirib çıxarır. Arzuolunmaz mənfə nətəcələr isə hüquq pozuntusu törədən şəxsin öz əmlakından məhrum edilməsində (əmlakının onun əlindən alınmasında), iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququnun qadağan edilməsində, məcburi qaydada yenidən təşkil olunmasında, ləğv edilməsində, cərimə verilməsində, vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsində və s. formada ifadə oluna bilər. Məhz bu kimi nəticələrin baş verməməsi üçün iqtisadi hüquq subyektləri hüquq qaydalarını pozmamalıdırlar; əks halda onlar bu işə cavabdehdirlər. Deməli, məsuliyyət subyektin cavabdehliyidir.

İqtisadi hüquqda məsuliyyət anlayışının mənə yükü altında iqtisadi hüquq subyektlərinin etdiyi hərəkətlərə görə cavabdehliyi anlaşılır ki, bu hərəkətlər qanun (hüquq)

1 *Məsuliyyət anlayışı barədə bax:* Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2014, maddə 80, s.20.

2 Meybullayev M.X. İqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, s.62.

3 Qısa iqtisadi lüğət Tərtibçilər: Q.İ.Libman, O.K.Filatov. Bakı, 1989, s.98.

normalarının tələblərinə zidd olduğu təqdirdə hüquq pozuntusu hesab edilir və onu törədən şəxs üçün arzuolunmaz mənfi nəticələrin yaranmasına səbəb olur. Subyektin (şəxsin) cavabdehliyi ilə bağlı müəyyən növ ictimai münasibətlər yaranır ki, onlar məsuliyyət münasibətləri sayılır. Məhz məsuliyyət münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının sistemi məsuliyyət hüquq institutu adlanır.

İqtisadi hüquqda **məsuliyyət hüquq institutu** dedikdə iqtisadi hüquq subyektlərinin hüquq pozuntusu törətmələri ilə bağlı yaranan məsuliyyət münasibətlərini tənzimləyən müvafiq hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Bu institutun mahiyyəti, sosial rolu və əhəmiyyəti onun yerinə yetirdiyi **funksiyalarda** təzahür edir. Belə ki, iqtisadi hüquqda məsuliyyət hüquq institutu anlayışı dörd əsas funksiya yerinə yetirir: 1) kompensasiya funksiyası; 2) qabaqalayıcı (preventiv, xəbərdaredici) funksiya; 3) stimullaşdırıcı funksiya; 4) informasiya funksiyası.

Kompensasiya funksiyası zərərçəkənin məruz qaldığı və düçar olduğu itkinin, eləcə də onun pozulmuş hüquqlarının bərpa olunmasını nəzərdə tutur. **Qabaqalayıcı funksiyanın** mahiyyəti iqtisadi hüquq subyektlərini hüquq pozuntusu törətməkdən çəkindirməkdən və onun qarşısını almaqdan ibarətdir. **Stimullaşdırıcı funksiya** bunda ifadə olunur ki, iqtisadi hüquq subyektinin törətdiyi hüquq pozuntusunun aradan qaldırılması üçün onda meyil (stimul) yaranır. **İnformasiya funksiyasının** mahiyyəti isə iqtisadi hüquq subyektlərinin törətdikləri hüquq pozuntularının növləri haqqında məlumatları təhlil etməkdən və bu məlumatlardan hüquq pozuntularını doğuran səbəbləri aradan qaldırmaq, habelə onların qarşısını almaq məqsədilə mühafizə tədbirləri işləyib hazırlamaq üçün istifadə olunmasından ibarətdir.

İqtisadi hüququn məsuliyyət hüquq institutu onun digər hüquq anlayışları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Belə anlayışlara aiddir: 1) iqtisadi-hüquq normaları; 2) iqtisadi hüquq subyektlərinin hüquq və vəzifələri; 3) hüquq pozuntusu; 4) dövlət məcburetə tədbirləri və s. Belə ki, iqtisadi-hüquq normaları pozulduqda məsuliyyət hüquq institutu öz funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır, necə deyərlər, «iş» düşür; hüquq pozuntusu törədilməsinə görə bu institut müvafiq dövlət məcburetə tədbirlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur; iqtisadi hüquq subyektinin vəzifəsidir ki, törətdiyi hüquq pozuntusunu aradan qaldırsın və vurduğu zərərin əvəzini ödəsin. Təqsirkar şəxsin məsuliyyətə cəlb olunmasını tələb etmək onun hüququdur; iqtisadi hüquq subyektinin hüquqları pozulduqda məsuliyyət yaranır; öz üzərinə düşən vəzifələri (öhdəlikləri) yerinə yetirmədikdə və ya lazımcına yerinə yetirmədikdə iqtisadi hüquq subyektləri məsuliyyətə cəlb olunurlar və s.

Məsuliyyət hüquq institutunun iqtisadi hüququn **ümumi hissəsinə** aid edilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, bu institut ümumi xarakterli məsələləri tənzimləyir. Aydın bir həqiqətdir ki, iqtisadi hüquqda məsuliyyət ümumi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən məsuliyyət hüquq institutunu təşkil edən normalar iqtisadi hüququn xüsusi hissəsinə (xüsusi hissənin ibarət olduğu hər bir yarım sahəyə) tətbiq olunmaq xüsusiyyətinə malikdir. Odur ki, məsuliyyət hüququ iqtisadi hüququn ümumi hissəsinin institutu kimi tanınır.

Hər bir hüquq sahəsinə aid olan hüquq institutlarının öz nizamlaşdırma predmeti vardır. Bu sözləri eyni ilə iqtisadi hüququn institutlarından biri olan məsuliyyət hüququ haqqında da söyləmək olar. Belə ki, bir institut kimi məsuliyyət hüququ özünəməxsus nizamlaşdırma predmetinə malikdir.

Məsuliyyət hüququnun əsas funksiyası məsuliyyət münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Məsuliyyət hüquq institutunun nizaməsalma predmetini məhz məsuliyyət münasibətləri təşkil edir. Hüquq normaları ilə tənzimlənməsi nəticəsində həmin münasibət məsuliyyət-hüquq münasibəti kimi hüquqi forma alır. Fəlsəfi baxımdan əgər münasibət məzmunursa, hüquq münasibəti formadır. Odur ki, əgər məsuliyyət dövlət məcburetmasının məzmunudursa, hüquq məsuliyyəti onun forması hesab edilir. Hüquq nəzəriyyəsinə görə, hüquq məsuliyyəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Belə ki, hüquq məsuliyyəti ilə bağlı subyektlər arasında yaranan əlaqə hüquq münasibətindən başqa bir şey deyildir.

Məsuliyyət hüququnun nizaməsalma predmetini təşkil edən məsuliyyət münasibətində iki tərəf iştirak edir. Bu tərəflərdən biri öz hüquqazidd hərəkətlərinə görə cavab vermək vəzifəsi daşıyır; ikinci tərəf isə qarşı tərəfdən onun etdiyi hüquqazidd hərəkətlərə görə cavab verilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Bu kimi vəzifə daşıyan və hüquqa malik olan tərəflər məsuliyyət subyektləri adlanır. **Məsuliyyət subyektləri** dedikdə məsuliyyət-hüquq münasibətinin iştirakçıları başa düşülür.

Məsuliyyət-hüquq münasibətinin məzmununa gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin münasibətdə iştirak edən tərəflərin (subyektlərin) hüquq və vəzifələri onun məzmununu təşkil edir. Tərəflərdən biri qarşı tərəfdən onun hüquqazidd hərəkətləri ilə vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququna malikdir; qarşı tərəf isə öz hüquqazidd hərəkətləri ilə vurduğu zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi daşıyır.

Obyektsiz nə hüquq münasibəti əmələ gələ, nə də mövcud ola bilər. Bu sözləri məsuliyyət-hüquq münasibəti haqqında da demək olar. Belə ki, məsuliyyət-hüquq münasibətinin obyektı vardır. **Məsuliyyət-**

hüquq münasibətinin obyektı odur ki, məhz onun barəsində məsuliyyət-hüquq münasibətinin özü əmələ gəlir. Şübhəsiz, məsuliyyət-hüquq münasibəti subyektin hüquqazidd hərəkəti barəsində və onunla bağlı olaraq yaranır. Odur ki, subyektin hüquqazidd hərəkəti məsuliyyət-hüquq münasibətinin obyektıdır. Məsuliyyət-hüquq münasibətində tərəflərin hüquq və vəzifələri məhz onun obyektı ilə bağlı yaranır.

Məsuliyyət-hüquq münasibətinin obyektı olan **hüquqazidd hərəkət** dedikdə subyekt tərəfindən hüquq normalarının göstərişlərini pozan davranışa yol verilməsi başa düşülür. Belə davranış hüquq pozuntusu törədilməsinə yönəlir.

Hər bir hüquq sahəsi subyektin digər subyekt qarşısında cavabdehliyini nəzərdə tutur ki, cavabdehlik məsuliyyət deməkdir. Hüquq sahələrindən biri olan iqtisadi hüquq da özünəxas cavabdehlik tədbirləri müəyyənləşdirir. Bu tədbirlərin tətbiqi iki cəhətlə xarakterizə olunur.

Birinci, cavabdehlik, yəni məsuliyyət tədbirləri əmlak xarakteri daşıyır. Unutmaq olmaz ki, subyektin hüquqazidd hərəkətləri ilə digər subyektə əmlak (maddi) zərəri vurulur. Mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi hallarında da həmçinin tətbiq edilən məsuliyyət tədbirləri əmlak xarakterinə malik olur. Məsələn, iqtisadi fəaliyyət subyektinin işgüzar nüfuzuna zərər vurduğu hallarda zərər pul ifadəsi ilə qiymətləndirilməklə kompensasiya olunur. Bu isə o deməkdir ki, subyektə maddi və mənəvi zərər vurulmasından asılı olmayaraq, iqtisadi hüquqda məsuliyyət həmişə əmlak xarakterli olur.

İkinci, iqtisadi hüquqda məsuliyyət zərərçəkən tərəfin təşəbbüsü ilə tətbiq olunur. Zərərçəkən tərəf məsuliyyətin tətbiq olunması barədə məsələni özü müstəqil surətdə həll edir. Məhkəmə isə zərərçəkənə məsuliyyət tədbiri tətbiq olunması barədə zərər-

çəkənin yalnız iddiasını mövcud qanunvericiliyə uyğun şəkildə təmin edir.

Məsuliyyət-hüquq münasibətinin potensial (mümkün) iştirakçılarında **məsuliyyət hüququnun subyektləri** deyilir. Yalnız hüquq subyektliyinə malik olanlar məsuliyyət hüququnun subyektini kimi tanıma bilirlər. Unutmaq olmaz ki, hüquq subyektliyi, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, üç elementdən ibarətdir. Delikt qabiliyyəti həmin elementlərdən biridir. Xatırlatmaq istərdik ki, hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti hüquq subyektliyinin digər elementləridir.

Delikt qabiliyyəti dedikdə subyektin vurduğu zərərin əvəzini ödəmək imkanı (qabiliyyəti) başa düşülür. Hansı subyekt zərərin əvəzini ödəmək qabiliyyətlidirsə, o da məsuliyyət hüququnun subyektini hesab edilir.

Məsuliyyət hüququnun subyektini qismində, hər şeydən əvvəl, **hüquqi şəxslər** çıxış edirlər. Hüquqi şəxslər hüquq subyektliyinə malikdirlər ki, delikt qabiliyyəti onun tərkib elementlərindən biridir. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, mülkiyyətində olan ayrıca əmlakı ilə öz öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımaq (cavabdeh olmaq) hüquqi şəxsləri xarakterizə edən əlamətlərdən biridir. Qanunda deyilir ki, hüquqi şəxs öz öhdəliklərinə görə ona mənsub bütün əmlakla cavabdehdir (MM-in 52-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Hüquqi şəxsin **təsərrüfatdaxili struktur bölmələrinə** (filial, şöbə, idarə və s.) gəldikdə, qeyd etməliyik ki, onların hüquq subyektliyi yoxdur. Axı təsərrüfatdaxili struktur bölmələr hüquqi şəxs sayılmır; odur ki, onlar məsuliyyət hüququnun subyektini ola bilməzlər. Hüquqi şəxsin təsərrüfatdaxili struktur bölmələrinin öhdəlikləri üçün hüquqi şəxsin özü məsuliyyət daşıyır; öhdəliklərinə görə struktur bölmələrin özləri məsuliyyət daşıyırlar. Öz öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşımayan hər hansı qu-

rum, təbii ki, məsuliyyət hüququnun subyektini ola bilməz. Məsələn, «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində göstərilir ki, bankın filial və şöbəsi müvafiq öhdəliklər üçün məsuliyyət daşımır; onların öhdəliklərinə görə bankın özü məsuliyyət daşıyır.

Məsuliyyət hüququnun subyektini qismində həm də **fiziki şəxslər** çıxış edir. Söhbət ilk növbədə **sahibkar statusuna** malik fiziki şəxslərdən gedir ki, onlar hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən sahibkar bu fəaliyyətlə bağlı öhdəlikləri üçün özünün bütün əmlakı ilə cavabdehdir, yəni məsuliyyət daşıyır.

Hakimiyyət səlahiyyətinə malik olan qurumlar da həmçinin məsuliyyət hüququnun subyektidirlər. Söhbət iqtisadi hüququn subyektini kimi **dövlət və bələdiyyələrdən** gedir; onlar iqtisadi fəaliyyəti tənzimləmədiklərinə və ya lazımınca tənzimləmədiklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Əgər dövlət və bələdiyyə iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi zamanı normativ hüquqi aktların tələblərini pozarlarsa, buna görə onlar cavabdehdirlər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, həmin tələblərə əməl etmək onların üzərinə düşən vəzifə hesab edilir.

Təsərrüfat subyektləri, təbii ki, iqtisadi fəaliyyət qaydalarına riayət etməli, onları pozmamalıdırlar; əgər pozarlarsa, onlar dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Bu kimi hallarda da dövlət məsuliyyət hüququnun subyektini olur. Subyektlər xüsusilə də sahibkarlıq fəaliyyətinə aid tələbləri pozduqda dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Dövlət qarşısında məsuliyyət işə cərimə ödənilməsi, zərərin əvəzinin alınması, lisenziyalaşdırılmış fəaliyyət növü

ilə məşğul olmaq hüququndan məhrum edilmə və s. formada ifadə edilə bilər.

Məsuliyyət hüququnun əsas mənbəyi **qanunlardır**. Söhbət hər şeydən əvvəl dövlətin əsas qanunu olan Konstitusiyadan gedir. Konstitusiyanın xüsusilə də 68 və 80-ci maddələrinin məsuliyyət hüququ üçün mühüm əhəmiyyəti vardır; onun 68-ci maddəsi zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququnu təsbit edir, 80-ci maddəsi isə məsuliyyət haqqındadır.

Qanunlar içərisində məsuliyyət hüququnun mənbəyi kimi Mülki Məcəllənin adı xüsusi olaraq çəkilməlidir. Ölkənin ali iqtisadi qanunu və ikinci konstitusiyası (İqtisadi Konstitusiyası) olan MM məsuliyyətə aid kifayət qədər hüquq normaları nəzərdə tutur. Bu normalar öz ifadəsini əsasən onun XXIII fəslində tapmışdır ki, həmin fəsil «Öhdəliklərin icra edilməməsi üçün məsuliyyət» adlanır.

«Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda məsuliyyəti tənzimləyən və ona aid olan hüquq normalarına rast gəlmək mümkündür. Odur ki, sahibkarlıq fəaliyyətini nizama salan bu qanun məsuliyyət hüququnun mənbəyidir. Məsələn, həmin qanunun 8-ci maddəsi sahibkarın əmlak məsuliyyətinə həsr olunmuşdur. Burada deyilir ki, hüquqi şəxs yaratmaqla fəaliyyət göstərən sahibkarlar əmlak məsuliyyəti daşıyırlar; hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən sahibkar bu fəaliyyətlə bağlı öhdəliklər üçün özünün bütün əmlakı ilə cavabdehdir; öz fəaliyyətini müqavilə əsasında həyata keçirən sahibkar rəhbərlik etdiyi müəssisənin öhdəlikləri üçün müqavilədə müəyyən edilmiş həcmdə məsuliyyət daşıyır; müəssisəyə rəhbərlik edən sahibkar müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin icra edilməməsi və ya lazımi qaydada icra edilməməsi üçün də eyni məsuliyyət daşıyır. Bu kimi normalar vəsiyyəti ilə sahibkarlıq fəaliyyətində məsuliyyət

məsələsinin tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Məsuliyyətə aid normalar həm də «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuşdur. Odur ki, bu qanun məsuliyyət hüququnun mənbəyidir. Həmin qanunda göstərilir ki, bankın filial və şöbəsi öz öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşıyır; onlara görə bankın özü cavabdehdir. Adıçəkilən qanunda nəzərdə tutulan hallarda banka qarşı həm təshih tədbirləri, həm də sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Sözügedən qanun tətbiq edilə bilən təshih tədbirlərinin və sanksiyaların növlərini müəyyən edir ki, bunlar məsuliyyət tədbirləridir.

Əgər **Prezident aktları** və **Nazirlər Kabinetinin qərarları** iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin məsuliyyət daşmasına aid normalar nəzərdə tutarsa, onlar məsuliyyət hüququnun mənbəyi hesab edilir. Adıçəkilən qanunqüvvəli aktlar olub, qanunların icra edilməsi məqsədi ilə qəbul olunur. Qanunqüvvəli aktlar içərisində iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin məsuliyyətini tənzimləyən həm Prezident aktlarına, həm də Nazirlər Kabinetinin qərarlarına rast gəlmək mümkündür.

Məsuliyyət hüquq institutu özünəməxsus prinsiplərə əsaslanır. **İqtisadi fəaliyyət subyektlərinin məsuliyyət daşması prinsipi** onlardan biridir. Bu prinsip məsuliyyət hüquq institutunun öz mahiyyətindən irəli gəlir. Həmin prinsipə görə, iqtisadi fəaliyyət subyektləri həyata keçirdikləri təsərrüfatçılıqla bağlı öhdəlikləri üçün özünün bütün əmlakı ilə cavabdehdir. Buna görə subyektlərin məsuliyyət daşması prinsipi həm də **cavabdehlik prinsipi** adlanır.

İqtisadi fəaliyyət subyektləri öz öhdəlikləri üçün bütün əmlakı ilə cavabdeh olduqlarına görə onların daşdıqları məsuliyyət əmlak məsuliyyəti sayılır. Əmlak məsuliyyəti isə tam və ya məhdud ola bilər. Bu,

iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin hansı təşkilati-hüquqi formada yaradılmasından və təsis edilməsindən asılıdır. Məsələn, iqtisadi fəaliyyət subyekti əgər tam ortaqlıq formasında yaradılsa, tam ortaqlar (tam ortaqlıq iştirakçıları) da tam ortaqlığın (hüquqi şəxsin) öhdəlikləri üçün onlara mənsub olan əmlakla məsuliyyət daşıyırlar (MM-in 69-cu maddəsinin 1-ci hissəsi). İqtisadi fəaliyyət subyekti əgər məhdud məsuliyyətli cəmiyyət formasında yaradılsa, o, tam deyil, məhdud əmlak məsuliyyəti daşıyır. Belə ki, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçıları onun öhdəlikləri üçün məsuliyyət daşımır və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün qoyduqları mayaların dəyəri həddində risk daşıyırlar (MM-in 87-ci maddəsinin 1-ci hissəsi).

Zərərin əvəzinin ödənilməsi prinsipi məsuliyyət hüququnun prinsiplərindən digəridir. Bu prinsipə görə, şəxsin hüquqazidd hərəkətləri nəticəsində vurulmuş ziyanın əvəzini zərərçəkmiş şəxs zərərvuran şəxsdən alır.

Zərərin əvəzinin ödənilməsi prinsipi öz normativ ifadəsini Konstitusiyanın 68-ci maddəsinin I hissəsində tapmışdır. Burada deyilir ki, zərərçəkən şəxsin ona vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsini tələb etmək hüququ vardır. Bu konstitusion göstəriş, ilk növbədə, zərərin əvəzinin ödənilməsi prinsipini ifadə və formulə edir. Həmin konstitusion göstəriş digər tərəfdən subyektiv iqtisadi hüququ (insan hüququnu) təsbit edir.

Dövlət qarşısında məsuliyyət prinsipi də məsuliyyət hüququnun prinsipləri sırasına daxildir. Bu prinsipə görə, subyektlər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq qaydalarının və ona dair tələblərin pozulmasına görə dövlət qarşısında cavabdehdir. Cavabdehlik aşağıdakı formalarda ifadə oluna bilər: 1)

subyektin cərimə ödəməsi; 2) subyektdən vurduğu zərərin əvəzinin alınması; 3) iqtisadi fəaliyyət subyektinə təsir edilməsi (bunun nəticəsində lisenziyalaşdırılmış iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq qadağan edilir, lisenziya ləğv olunur, iqtisadi fəaliyyət subyektinin mövcud olmasına son qoyulur və s.). Odur ki, subyektlər iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq qaydalarını və ona dair tələbləri pozmamalıdırlar.

Məsuliyyət hüququ həm də **iqtisadi məsuliyyət prinsipindən** çıxış edir. Bu, məsuliyyət hüququnun prinsiplərindən biridir. İqtisadi məsuliyyət XX əsrin 70–80-ci illərində sovet təsərrüfat-qanunvericilik normalarında nəzərdə tutulmuşdu. İqtisadi məsuliyyət (cavabdehlik) sosialist təsərrüfatçılıq prinsipi olub, müəssisələrin tam təsərrüfat hesabı ilə fəaliyyət göstərməsinin və işləməsinin zəruri şərti sayılırdı.¹

İqtisadi məsuliyyət müxtəlif formalarda tətbiq olunurdu. **İqtisadi sanksiyalar** bu formalardan biri idi. İqtisadi sanksiyalar məcburi xarakterli tədbir olub, təsərrüfat fəaliyyətinin müəyyən edilmiş qaydalarının pozulmasına görə tətbiq olunurdu. Müəssisələrə qarşı tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalar özlüyündə müəssisənin təsərrüfat hesablı gəlirinin azalmasına və bununla da maddi stimullaşdırma vəsaitlərinin ixtisar olunmasına gətirib çıxarırdı.

İqtisadi məsuliyyət həm də müəssisələrin planda nəzərdə tutulmuş həcmdə **həvəsləndirmə fondları formalaşdırmaq hüququndan məhrum edilməsi** formasında tətbiq olunurdu. Belə ki, əgər müəssisələr müəyyən edilmiş plan tapşırıqlarını və öhdəlikləri yerinə yetirməsəydilər, onlar planda nəzərdə tutulmuş həcmdə maddi həvəsləndirmə fondları formalaşdırmaq hüququnu itirirdi.

1 Qısa iqtisadi lüğət / Tərtibçilər: Q.İ.Libman, O.K.Filatov. Bakı, 1989, s.98.

İqtisadiyyatın bazar modeli və mexanizmi əsasında təşkili buna səbəb oldu ki, müəssisələrin iqtisadi məsuliyyəti əvvəlki formalarda daha tətbiq edilmir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, **bazar iqtisadiyyatı** şəraitində plan tapşırıqları və müəssisələrin fəaliyyətinin onların (plan tapşırıqlarının) yerinə yetirilmə dərəcəsi əsasında qiymətləndirilməsi öz əhəmiyyətini itirir. İndi iqtisadi məsuliyyət prinsipi müəssisələrə deyil, onların təsərrüfatdaxili struktur bölmələrini (filial, şöbə, sex və s.) stimullaşdırmaq (həvəsləndirmək) üçün təsərrüfatdaxili münasibətlərdə tətbiq olunur. Təsərrüfatdaxili münasibətlərdə bu kimi struktur bölmələr stimullaşdırılır və fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi əsasında onlar məsuliyyət daşıyırlar. Təsərrüfatdaxili struktur bölmələr onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında məsuliyyət daşıdıqlarına görə iqtisadi məsuliyyət bəzən **qiymətləndirmə (qiymətvərmə) prinsipi** də adlanır. Təkrarən qeyd edirik ki, sovet dövründəki formada tətbiq edilməsə də, bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi məsuliyyət prinsipi öz əhəmiyyətini itirməyərək, saxlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu prinsip indi yalnız təsərrüfatdaxili münasibətlərdə tətbiq olunur.¹

Müstəqil hüquq sahələrindən biri olan mülki hüquq yol verilmiş hüquq pozuntularına görə mülki-hüquq məsuliyyəti nəzərdə tutur. Cinayət hüququ cinayət məsuliyyəti ilə bağlı münasibətləri tənzimləyir. İnzibati hüquq vasitəsilə inzibati-hüquq məsuliyyəti ilə bağlı məsələlərin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. İntizam məsuliyyəti əmək hüququ ilə nizama salınır. Hüquq sahələrindən biri olan iqtisadi hüquq üçün isə iqtisadi məsuliyyət xarakterikdir.

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi də həmçinin iqtisadi hüququn məsuliyyət institutunun prinsiplərindən biri kimi tanınır. Bu prinsipə görə, yalnız törətdiyi pozuntuya və onun nəticələrinə görə təqsiri müəyyən olunmuş iqtisadi hüquq subyekti məsuliyyətə cəlb edilir. Təqsiri müəyyən olunmamış iqtisadi hüquq subyekti isə, təbii ki, məsuliyyətə cəlb edilə bilməz.

Bəzən iqtisadi hüquq subyekti öz üzərinə götürdüüyü öhdəliyi özünün təqsiri üzündən deyil, başqa səbəbə görə (fors-major² və ya öz iradəsindən asılı olmayan səbəbə görə) icra etmir, yerinə yetirmir. Belə halda o, məsuliyyətə cəlb edilmir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə məşğul olan sahibkar quraqlıq olması səbəbindən şəhərdəki ticarət-satış müəssisəsinə nəzərdə tutulan həcmdə məhsul göndərə bilmir. Bununla o, öz müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmir; buna görə sahibkar məsuliyyətə cəlb edilmir.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində məsuliyyət, qeyd etdiyimiz kimi, ilk növbədə, iqtisadi məsuliyyət deməkdir. Bir daha təkar edirik ki, iqtisadi məsuliyyət keçən yüzilliyin 70–80-ci illərinin təsərrüfat-qanunvericilik normaları ilə tənzimlənirdi. İndi məsuliyyətin bu növü yalnız təsərrüfatdaxili münasibətlər sferasında tətbiq olunur.

İqtisadi fəaliyyət subyektləri təkcə iqtisadi məsuliyyət daşıyırlar; onların üzərinə həmçinin mülki, cinayət və ya inzibati məsuliyyət qoyulmuşdur.

İqtisadi fəaliyyət subyektləri müvafiq öhdəliklərin icra edilməməsi üçün **mülki-hüquqi məsuliyyət** daşıyırlar. Belə ki, borclu onun risk dairəsinə daxil olan öhdəliklərin icra edilmədiyini bütün hallar üçün

1 Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник. Том 1/ Отв.ред. О.М.Олейник. М., 1999, с.463-464.

2 *Ətraflı bax: məsələn*, Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı, 2005, s. 93.

cavabdehdir (MM, maddə 448). Borclu öhdəliyin elə bir tərəfidir ki, onun üzərinə bu və ya digər hərəkəti etmək vəzifəsi (öhdəliyi) qoyulmuşdur. Məsələn, kredit öhdəliyində (bu öhdəlik kredit müqaviləsindən yaranır) kredit alan şəxs borcludur; onun üzərinə bankdan aldığı krediti qaytarmaq vəzifəsi (öhdəliyi) düşür. Başqa bir misalda, topdansatış ticarət müəssisəsi mal göndərmə öhdəliyində (bu öhdəlik mal göndərmə müqaviləsindən yaranır) borclu tərəf sayılır; onun üzərinə alıcı qismində çıxış edən hər hansı müəssisəyə mal göndərmək öhdəliyi düşür və s.

Əgər borclu öz öhdəliyini icra etməzsə, bununla o, mülki-hüquq pozuntusuna yol verir; yol verdiyi mülki-hüquq pozuntusuna görə isə borclu zərərin əvəzini ödəmə, cərimə (penya) vermək və s. formada mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

İqtisadi fəaliyyət subyektləri (məsələn, banklar, kredit təşkilatları və s.) həm də pul öhdəliyinin icra edilməməsi üçün mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyırlar (MM, maddə 449). Axı pul öhdəliyi mülki-hüquqi öhdəliklərin növlərindən biridir. Əgər iqtisadi fəaliyyət subyekti (məsələn, bank, kredit təşkilatı və s.) özgəsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlayarsa, onu qaytarmaqdan boyun qaçırırsa, onun ödənilməsinə digər şəkildə gecikdirərsə və ya başqa şəxsin hesabına pul vəsaitini əsassız əldə edərsə və ya toplayarsa, ondan faydalanmağa görə həmin vəsaitin məbləğindən faizlər ödənilməlidir.

İqtisadi fəaliyyət subyektləri yol verdikləri hüquq pozuntusuna görə həm də **cinayət-hüquq məsuliyyəti** daşıyırlar. Onlar bu növ hüquq məsuliyyətinə o halda cəlb olunurlar ki, cinayət-hüquq pozuntusu törətsinlər. Söhbət, hər şeydən əvvəl, iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlər törədilməsindən gedir. Azərbaycan Respublikasında hazırda qüvvədə olan CM-in XXIV fəsl

iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutur. Təsadüfi deyildir ki, həmin fəsil «İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər» adlanır. Burada iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayətlərin ayrı-ayrı növlərinə – məsələn, qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olma (CM, maddə 190), qanunsuz sahibkarlıq (CM, maddə 192), yalançı sahibkarlıq (CM, maddə 193), qanunsuz kredit alma və ya kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə (CM, maddə 195), dövlət borcundan və ya dövlət zəmanəti ilə alınmış borcdan istifadə qaydalarını pozma (CM, maddə 195-1), kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma (CM, maddə 196), əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə (CM, maddə 197), inhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırma (CM, maddə 199), istehlakçıları aldatma və ya pis keyfiyyətli məhsul istehsal etmə və satma (CM, maddə 200) və s. əməllərə görə məsuliyyət müəyyənləşdirilir.

İqtisadi fəaliyyət sferasında həm də **inzibati-hüquq məsuliyyəti** tətbiq olunur. İnzibati-hüquq məsuliyyəti o halda yaranır ki, subyektlər iqtisadi fəaliyyət qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər törətsinlər. Belə xətalərin (qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma, yalançı sahibkarlıq, qanunsuz kredit alma, kreditdən təyinatı üzrə istifadə etməmə, əmtəə nişanlarından qanunsuz istifadə etmə, dövlət borcundan istifadə qaydalarını pozma, dövlət zəmanəti ilə alınmış borcdan istifadə qaydalarını pozma və s.) törədilməsinə görə Azərbaycan Respublikasında hazırda qüvvədə olan İXM inzibati-hüquq məsuliyyəti nəzərdə tutur. Sözügedən məcəllənin XXXIV fəslə məhz iqtisadi fəaliyyət qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalərin ayrı-ayrı növlərini sadalayır və onlara görə müvafiq iqtisadi hüquq sanksiyaları müəyyənləşdirir (İXM, maddə 398-441).

Ticarət qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlər–məsələn, qiymət intizamının pozulması, qanunsuz küçə ticarəti, elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulması və s. əməllər İXM-in XXXV fəslində təsbit edilmişdir (İXM, maddə 442-459).

İXM-in XXXVI fəslə vergi və rüsumların ödənilməsi, eləcə də maliyyə və sığorta qaydaları əleyhinə olan inzibati xətlərə həsr edilmişdir (İXM, maddə 460-478). Belə xətlərə misal kimi göstərmək olar: vergiləri və ya məcburi dövlət sosial sığorta haqlarını ödəməkdən yayınma, dövlət rüsumunun ödənilməsi qaydalarının pozulması, icbari sığorta müqaviləsinin bağlanmaması, sığorta növünün qanunsuz aparılması və s.

İnzibati-hüquqi məsuliyyət həm də o halda yaranır ki, inzibati xətlər gömrük qaydaları əleyhinə törədilsin. Gömrük qaydaları əleyhinə törədilən inzibati xətlər İXM-in XXXVII fəslində nəzərdə tutulmuş normalar vasitəsilə tənzimlənilir (İXM, maddə 479-509).

İqtisadi hüquq subyektinin məsuliyyətə cəlb olunması üçün tələb edilən əsas olmalıdır. Əgər əsas yoxdursa, onda iqtisadi hüquq subyektinin məsuliyyət daşmasından söhbət gedə bilməz.

Məsuliyyətin əsası dedikdə iqtisadi hüquq subyektinin öz hərəkəti ilə digər subyektə zərər vurmağı başa düşülür.¹ Odur ki, zərər (zərər vurulması faktı) məsuliyyətin yaranmasının əsası sayılır. Əgər iqtisadi hüquq subyekti öz hərəkəti ilə digər subyektə zərər vurmazsa, onda məsuliyyət də əmələ gələ bilməz. Başqa sözlə, əgər zərər vurmaq faktı yoxdursa, məsuliyyət yaranma bilməz. Bu səbəbdən zərər iqtisadi

hüquqda məsuliyyətin əmələgəlmə əsası hesab edilir.

Zərərin iki növü fərqləndirilir: 1) əmlak zərəri; 2) mənəvi zərər. **Əmlak zərəri** dedikdə maddi zərər başa düşülür. **Mənəvi zərər** isə qeyri-maddi zərərdir. Çox vaxt iqtisadi hüquq subyektinə əmlak (maddi) zərəri vurulur. Məsələn, kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə bankdan aldığı krediti qaytarmır. Belə halda banka maddi (əmlak) zərər vurulur.

Bəzən iqtisadi hüquq subyektinə birbaşa əmlak (maddi) zərəri vurulmur. Söhbət iqtisadi hüquq subyektinə mənəvi zərər vurulmasından gedir. Məsələn, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisənin işgüzar nüfuzunu pozan və onu ləkələyən yalan məlumatlar yayılır. Bu zaman həmin müəssisəyə mənəvi zərər vurulmuş olur ki, belə zərər pulla kompensasiya edilir. Unutmaq olmaz ki, iqtisadi hüquqda məsuliyyət əmlak (maddi) xarakterində olur.

Məsuliyyətin yaranması, yəni iqtisadi hüquq subyektinin məsuliyyətə cəlb olunması üçün təkə əsasın (zərər vurulması faktının) mövcud olması kifayət etmir. Bunun üçün həm də tələb edilən şərtlər olmalıdır. Söhbət məsuliyyətin yaranma şərtlərindən gedir. Belə ki, məsuliyyətin əmələgəlmə əsası olan zərər vurulması faktına həmin şərtlər əsasında hüquqi qiymət verilir. Məhz hüquqi qiymət verilməsi nəticəsində iqtisadi hüquq subyektinin zərər vurulmasına gətirib çıxaran hərəkəti (davranışı) hüquq pozuntusu hesab edilir. Əgər iqtisadi hüquq subyektinin hərəkəti (davranışı) tələb edilən şərtlərə uyğun olmaz və cavab verməzsə, həmin hərəkət hüquq pozuntusu sayılmır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, hüquqi

¹ Hüquq ədəbiyyatı səhifələrində söylənilən belə bir fikirlə razılaşmaq olmur ki, məsuliyyətin əsası hüquq pozuntusudur. *Məsələn, bax:* Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник. Том 1 / Отв.ред. О.М.Олейник. М., 1999, с. 174.

məsuliyyətə səbəb olan və ona gətirib çıxaran hərəkət hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilir; hüquqi məsuliyyətə səbəb olmayan hərəkət (davranış) isə hüquq pozuntusu hesab edilmir.¹ Məhz hüquq pozuntusu törətdiyinə görə iqtisadi hüquq subyekti məsuliyyətə cəlb edilir. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, hüquqi məsuliyyətə səbəb olmaq hüquq pozuntusunu xarakterizə edən əlamətlərdən biridir. Bu və ya digər hüquqazidd hərəkətin (davranışın) hüquq pozuntusu kimi tanınması isə məsuliyyətin şərtləri əsasında mümkün olur.

Məsuliyyətin şərtləri dedikdə elə tələblər başa düşülür ki, bu tələblər əsasında iqtisadi hüquq subyektinin hüquqazidd hərəkəti (davranışı) hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilir və məsuliyyətə səbəb olur. Məsuliyyətin şərtlərinə aşağıdakılar aiddir: 1) şəxsin hüquqazidd davranışı (hüquqazidd hərəkət və ya hərəkətsizlik); 2) təqsir; 3) zərərli nəticə ilə hüquqazidd davranış arasında səbəbiyyət əlaqəsi. Əgər iqtisadi fəaliyyət subyektinin hüquqazidd davranışı bu şərtlərə uyğun olarsa, həmin davranış hüquq pozuntusu hesab edilir və məsuliyyətə səbəb olur. Hüquqazidd davranış məsuliyyət şərtlərinə cavab vermədiyi hallarda isə belə davranış hüquq pozuntusu sayılmır və məsuliyyətə səbəb olmur.

Hüquq pozuntusu hüquqazidd davranışın növüdür; onlar bir-birinə yaxın anlayışlar olsalar da, məzmun və mənaca üst-üstə düşümlər. Belə ki, hüquq pozuntusu həmişə hüquqazidd davranışdır; lakin hüquqazidd davranış bütün hallarda hüquq pozuntusu hesab edilmir. Məsələn burasındadır ki, hüquq pozuntusu bir neçə əlamətlə xarakterizə olunur. Əgər hüquqazidd davranış bu əlamətlərə cavab verərsə, o, hüquq pozuntusu sayılır. Hüquq pozuntusunun əlamətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hüquqazidd da-

vranışa yol verilməsində subyektin təqsiri olmalıdır. Əgər subyektin təqsiri yoxdursa, onun davranışı hüquq pozuntusu kimi qiymətləndirilmir. Unutmaq olmaz ki, hüquq pozuntusu subyektin təqsirli davranışdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisə əlverişsiz hava şəraitinə görə şəhərdəki satış-ticarət müəssisəsinə müqavilədə nəzərdə tutulmuş həcmdə məhsul göndərə bilmir. Bununla həmin müəssisə ondan asılı olmayan səbəbə görə (havaların çox şaxtalı keçməsi, boran olması səbəbindən) öz üzərinə götürdüüyü öhdəliyi yerinə yetirə bilmir; lakin bu, hüquqazidd davranış olsa da, hüquq pozuntusu sayılmır. Odur ki, müəssisə bu halda müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşımır, çünki müqavilə öhdəliyinin icra olunmamasında onun təqsiri yoxdur. Belə ki, müqavilə öhdəliyi müəssisənin təqsiri üzündən deyil, başqa səbəbə görə (havaların sərt şaxtalı keçməsi səbəbindən) icra olunmur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2014, maddə 80, s.20.
2. Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslük. 7-ci nəşr. Bakı, 2011, s.144.
3. Qısa iqtisadi lüğət Tərtibçilər: Q.İ.Libman, O.K.Filatov. Bakı, 1989, s.98.
4. Meybullayev M.X. İqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Bakı, 2015, s.62.
5. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edilən terminlər Müəllif-tərtibçilər: Əfəndiyev O.F., Əliyev E.Ə. Bakı, 2005, s. 93.
6. Предпринимательское (хозяйственное) право. Учебник. Том 1/ Отв.ред. О.М.Олейник. М., 1999, с. 174., с.463-464.

1 Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları. Dərslük. 7-ci nəşr. Bakı, 2011, s.144.

